

מבוא

הטרגדיה של הקהילות היהודיות ביוון במהלך מלחמת העולם השנייה משתקפת במספרי מרשם האוכלוסין: בתחילת המלחמה מנתה אוכלוסיית היהודים 75,000–80,000 נפש, ובסלוניקי לבדה היו כ־55,000 יהודים. בסתיו 1944 שרדו ביוון רק כ־10,000 יהודים, ועוד 2,000–3,000 יהודים חזרו ממחנות ההשמדה במהלך קיץ 1945.¹ מאז המלחמה הצטמק מספר היהודים לכדי 5,000, ובקהילות מסוימות נותרו רק יהודים בודדים – אוכלוסייה מזדקנת ונעלמת. תוך דור יצטמצם מספרם עוד והם יהיו למוזאון חי שתפוצה רחוקה ואחוזת געגועים תמשיך לעלות אליו לרגל.

ערב מלחמת העולם השנייה היה המצב בסלוניקי שונה. תסס בה דור של צעירים יהודים שנטו אחר הלאומיות היוונית לאחר שנחשפו אליה תחת לחץ משטרו של יואניס מטַקְסָס (Ioannis Metaxas) ללמוד את השפה הלאומית. המתח האתני בין הפליטים מאנטוליה והקהילה הסלוניקאית היה גדול. כעשור לאחר הקטסטרופה באסיה הקטנה, מהומות בסלוניקי המריצו הגירה גדולה של יהודים עניים לפלשתינה. בו בזמן יהודים עשירים עקרו לפריז ולמערב בכלל. מטרת הפיכת מטקסס בשנת 1936 הייתה לפתור את בעיית הפער החברתי ביוון, אך שנאת הזרים שעלתה בעקבותיה השפיעה על יהדות יוון. לכאורה, ארגון 'האיחוד הלאומי של יוון' (ΕΕΕ) שאלימותו כלפי היהודים הושפעה מהנאצים והפשיסטים הוצא על ידי מטקסס אל מחוץ לחוק; כמו כן תמך המשטר במינוי רבי צבי קורץ לתפקיד הרב הראשי בסלוניקי; אך בה בעת מערכות של עיתונים בשפות זרות (כולל כמה עיתונים יהודיים בסלוניקי) נסגרו, מתנגדי משטר שמאלנים הוטרדו, וקומוניסטים תומרנו אל מחוץ למרכז הכוח הפוליטי. רבים מהם הכחישו את השתייכותם הקומוניסטית באמצעות

1 ההגדרה כאן ליוון כוללת את האזורים שנוספו למדינה לאחר מלחמת העולם השנייה, כלומר קורפו, רודוס וקוס, אשר היו בשליטת איטליה בתקופה שבין המלחמות. מספרם הכולל של היהודים באיים אלה הגיע לכארבעת אלפים.

הודאה, שהובילה להדרתם מהמפלגה; אלה שסירבו להתכחש למפלגה נאסרו או הוגלו לאיי יוון הנידחים.

צעירים יהודים רבים המשיכו את ההשתלבות בחברה היוונית. הם למדו בכתי ספר תיכוניים, שירתו בצבא או למדו באוניברסיטה, ובנו את חייהם בחברה היהודית המקומית. כאשר פלשו האיטלקים ליוון ב־28 באוקטובר 1940, כ־13,000 יהודים מגויסים ומתנדבים נמנו עם הכוחות היווניים שהדפו את הפולשים האיטלקים להרי אלבניה וצרו עליהם כחמישה חודשים.

חיילים יהודים תרמו לניצחון זה בדרכים שונות. לדוגמה, קולונל מרדכי פריזיס הפך לגיבור לאומי כשתקף עם חייליו בהצלחה את האגף האיטלקי. בעמדו בראש הכוח, הוא נהרג ממתקפה של מטוס איטלקי יחד עם עוד ארבעה קצינים יהודים. גיבור לאומי אחר היה חייל חיל רגלים יווני שהצליח להביס באמצעות כידון אויב מחופר ומצויד במכונת ירייה. יהודים שירתו גם בחיל האוויר ובצי היווני.

התרומה הגדולה ביותר של היהודים הייתה בתחום הרפואה והציוו ללוחמים. ציוד הגיע בימי החורף הקרים כשהוא נישא על גבן של איכרות מקומיות, שהוכרו כגיבורות על מאמצייהן העילאיים. להכרת תודה זכו כמויות הענק של גרביים וסוודרים שנסרגו ברחבי יוון עבור החיילים שנלחמו בטמפרטורות מתחת לאפס. חשיבות מיוחדת הייתה לרופאים היהודים שטיפלו באיברים הקפואים של החיילים וסירבו לקטוע אותם מיידית, בניגוד לנהלים של עמיתיהם הלא־יהודים. הסיפור של ששת החודשים האלו טרם נכתב, אף שנאספו הרבה זיכרונות אישיים מתקופה זו.²

ביטחוננו המופרז של מוסוליני בצבאו והבוז שרחש ללוחמים היווניים, בצד הכנה לא מספקת ולא ראויה של מהלכי הלחימה, דרדרה אותו מתבוסה לתבוסה. חששו של היטלר שהסיוע הבריטי ליוון יביא להשתלטות בריטית על האגף הדרומי שכבש ויחבל בכוונתו לפלוש לברית־המועצות, גרם לו לשלוח כוחות גרמניים לעזרת אנשיו של בעל בריתו המכותרים ביוון ולסלק משם את הבריטים.³ החלטה זו חתמה את גורל הבלקן לשלוש וחצי השנים הבאות.

2 על דברי שבח לתרבות יוון שכדאי לקרוא עקב השפעתם בזמן פרסומם ראו את ספרו של מקנזי.

3 האהבה של הבריטים לתרבות היוונית הייתה במלוא עצמתה גם לאחר מאה שנות מעורבות בענייני יוון. כמו כן הייתה לאנגליה פרספקטיבה אסטרטגית אשר צמחה מכך שצ'רצ'יל זכר את גליפולי ואת סלוניקי במלחמת העולם הראשונה, וכן ראתה אנגליה לנגד עיניה את שדות הנפט של רומניה, שעליהם הסתמך היטלר.

בשנים אלו יהודים וגויים מהאזורים הכבושים סבלו קשות. רוב היהודים נשלחו למחנות המוות או הוצאו להורג בפעולות תגמול של הגרמנים. גם לא־יהודים הוצאו להורג בפעולות נקם, נשרפו חיים בכנסיות, והושמדו בשם מה שנקרא בלשון נקייה 'טיהור אתני'. יוון כולה סבלה מרעב וממוות בשנות הכיבוש, שנמשכו גם בתקופת מלחמת האזרחים, ששורשיה נזרעו כבר אז.⁴

אך לא כך התחיל הכיבוש. לפני הכיבוש הודיע היטלר בנאומו מיום 4 במאי 1941 כי הוא מכבד את הלוחמים היוונים שהגנו על מעבר רופל בגבול בולגריה בגבורה נגד מיטב לוחמיו. הוא הודיע כי הלוחמים יכולים לחזור לביתם ביוון, כיוון שקיווה שכיוושי היוונים הקדמונים, שהם לדעתו הארים האירופים הקדמונים, הם 'צטרפו ל'סדר החדש' וייקחו חלק בעולם החדש שהוא שאף ליצור לאחר המלחמה. בין לוחמים אמיצים אלו היה גם מספר גדול של חיילים יהודים שהשתרכו בדרכים בחזרה לביתם. בינתיים, הממשלה היוונית גלתה מכרתים לקהיר.⁵

רבים מהחיילים היוונים סירבו להיכנע אף שמפקדי צבא יוון באלבניה נכנעו. הם נשארו בהרים, הצטרפו ליוונים נוספים מגדודי 'חיל המשלוח הבריטי' (British Expeditionary Force) BEF, כולל מספר יהודים מפלשתינה, והיוו את גרעין קבוצות ההתנגדות. הם המשיכו בפעולות ההתנגדות האקראיות עד שהתנועה הקומוניסטית היוונית, שהייתה ניטרלית עד פלישת הגרמנים לברית־המועצות ביוני 1941, קראה להקמת תנועת התנגדות ארצית. הדבר חלחל, ותנועה פריטיזנית רצינית ומאורגנת קמה בהרים.

היהודים ותנועת ההתנגדות

השתתפות היהודים בתנועת ההתנגדות היוונית יכולה להיחקר רק באופן חלקי ממקורות מידע וזיכרונות אישיים. רוב היהודים במחתרת לא זיהו עצמם כיהודים ולרבים היו שמות בדויים. תרומתם להתנגדות לא הייתה שונה מתרומת היוונים, ולכן זהותם כיהודים בדרך כלל לא נחשפה במסמכים הרשמיים של תנועת ההתנגדות וזיכרונות האישיים של חברי התנועה. יוסף מְאֵיִנְנָה (Ioannina), ותיק המחתרת, הקדיש את שנותיו אחרי המלחמה למחקר שיטתי לחשיפת חלקם של היהודים במחתרת.⁶ המחקר לא ראה אור עד מותו, אך הוא

4 הספר הטוב ביותר על המלחמה הוא ספרו של מאזור, יוון.

5 מינוס לוי (Minos Levi) מהבנק הלאומי של יוון, אשר ליווה את המלך לאורך בריחתו דרך ההרים, פיקח על העברת זרבות הזהב היווני למצרים. משם הועבר הזהב לדרום אפריקה לכל מהלך המלחמה.

6 השוו למאמרי: בומן, מצא. כמו כן ראו: יוסף מצא.

הצליח להציג חלק ממנו כאשר האווירה ביוון אפשרה זאת אחרי 1981. הוא העריך כי היו כ־650 לוחמי מחתרת יהודים (מתוך כ־30,000 לוחמי מחתרת). המחקר הראשוני של מצא גרם לוויכוח אשר היה על 'אש קטנה' בארץ וביוון מאז המלחמה. בין היהודים שהיגרו לישראל לאחר המלחמה היו רבים שהשתייכו להתנגדות הלוחמת, וזיכרונותיהם זרו אור על פעילויות היהודים במחתרת. למספרים המשוערים של מצא יש להוסיף את אלה שהוא לא הצליח לזהות בשמם כיהודים, וכן יהודים מארצות אחרות כמו אוסטריה, יוגוסלביה, בולגריה, פולין ואפילו פלשתינה. ביניהם היו סלונקאים מארץ־ישראל שנלכדו ביוון בגלל הנסיגה הבריטית. לכן אומדן של כ־1000 יהודים במחתרת אינו הגזמה, וזהו אחוז יחסי גבוה יותר ממספרם באוכלוסייה.⁷ מצד שני, מעל 12,000 יהודים גויסו לכוחות היווניים במהלך המלחמה. מיכאל מצאס, בן דודו של יוסף מצא, המתעד של יהדות יוון, טוען כי היהודים רבים יותר היו לוחמים לו ידעו על כוונותיו של היטלר.⁸

7 ייתכן שאף זו הערכה נמוכה. הדו"ח על שבויי מלחמה יהודים מישראל אשר נמלטו ונלחמו עם המחתרת עד סוף אוגוסט 1943 מציין מספר (מופרז מעט לתקופה זו) של 40,000-50,000 חברי מחתרת, ומתוכם שלושת אלפים יהודים, רובם מסלונקי, אשר ברחו במהלך הגירושים (CZA S25 / 7852). את סיפורו של האינטלקטואל היהודי הבולגרי שאול מזאן (Mezan), אשר ניצל בזכות פריצה לכלא שארגנה המחתרת מיאנינה [Ioannina] ונהרג, קרוב לוודאי, בעת שנלחם עם קבוצה מעורבת באלבניה, ניתן לקרוא בדיווחו של ב' ארדיטי שהתפרסם בכרך אוצר יהודי ספרד ד (תשכ"א), עמ' 168. יוסף בן העריך כי חברי המחתרת היהודים מנו לפחות 800 איש, אך קרוב לוודאי כי מספרם הגיע לפחות ל־1000, וייתכן כי 300 מהם מתו בקרב. ראו: בן, שואה, עמ' 125. השאלה שעל החוקר לשאול היא כיצד יש להגדיר איש מחתרת. האם הגדרה זו כוללת לוחמים בלבד? האם עליה לכלול את כל מי שגרו בהרים, בניגוד לכוחות המילואים אשר גויסו מן הכפרים לפעולות מיוחדות? ואם כן, מה היה כוחם היחסי של הגברים החמושים בשנים 1942, 1943 וכן 1944? כמה מן השהים בהרים היו יוונים? כמה מהם היו איטלקים, גרמנים, רוסים, וכן מגויסים או שבויים בידי הכוחות הגרמניים? כמה בולגרים ובני לאומים אחרים נלחמו יחד עם כוחות המחתרת היוונית בתקופות שונות, בייחוד לקראת תום הכיבוש? שאלות אלה עדיין מחכות לפתרון. להלן יובאו הערכות שונות אשר ישנו את אחוז היהודים במחתרת בהתאם לפתרון השאלות. הערכת המספר הכולל של חברי המחתרת נעה מ־30,000 לוחמים ל־200,000 (כולל כוחות מילואים).

8 ראו: מצאס.

אולם תפקידם של היהודים במחתרת לא היה מוגבל ללוחמה בלבד. רבים שירתו כמגייסים, כספקי ציוד או כמתרגמים. מספר מתרגמים נזכרים ברשימת מקבלי השכר שערך כריסטופר וודהאוז.⁹ אחרים תרמו מכישוריהם הטכניים, למשל יוסף כהן מכרתים ששימש בתפקיד מדפיס מספר שבועות.¹⁰ רבים באתונה היו בקשר עם כוחות 'חזית השחרור הלאומי' (Ethniko Apeleftherotiko Metopo, EAM) ואספו מידע מודיעיני. היו עורכי דין, מורים וכד', והיו גם מי שלחמו עם הכוחות הבריטיים בצפון אפריקה. יהודים מפלשתינה עבדו עם אנשי 'צבא השחרור היווני העממי' (Ellinikós Laikós Apeleftherotikós Stratós, ELAS, להלן: 'אֵלֵאס') ביצירת נתיב מילוט לאורך האיים האגאיים בעזרת כסף וציוד בסיסי שהסוכנות היהודית העמידה לרשות המחתרת. מעבר לכך, רבים מאלפי היהודים שמצאו מקלט בהרים היו בוגרי תיכון או אוניברסיטה ובעלי כישורי מסחר, והם גייסו את יכולותיהם

⁹ דו"חות מתקופת המלחמה שערכו אדמונד מאיירס (Edmund Myers) וכן כריסטופר וודהאוז (Christopher Woodhouse) נמצאים במרכז ע"ש לידל הארט לארכיונים צבאיים (Liddell Hart Centre for Military Archives) אשר נמצא בקינגס קולג' (King's College) בלונדון. שניהם שימשו בתפקידים בכירים כקציני קישור בריטים ביוון. אחד מן הדו"חות, שנערך באוגוסט 1944, הוא 'Nominal Rolls Force 133' (Woodhouse III 4-5). הדו"ח כולל, במסגרת רשימה של ארבעים ושבעה בעלי דרגות של כבוד, את השמות ג'ק בובניסטי (Jack Benveniste), הצטרף למשלחת הצבאית של בעלות הברית, AMM, ביום 28.9.1943; עיינו להלן הערה 36) וכן שמואל אלאלוף (Samuel Allalouf), הצטרף ביום 10.10.1943. ברשימת חמישים חסרי הדרגות נמנים ג'ון בסס (John Besas), הצטרף ביום 1.6.1943 וכן מוריס קאזס (Maurice Cazes), הצטרף ביום 9.10.1943. בריאיון עם המחבר, כריסטופר וודהאוז הנכבד (חבר פרלמנט לשעבר) לא יכול היה להיזכר במפגש כלשהו עם יהודים במהלך שירותו בהרי יוון. אין זה סביר כי מי שהשתמשו בשמותיהם היהודיים או בכינוייהם הנוצריים הביאו זאת לידיעתו. מצד שני, מייקל וורד (Michael Ward) ציין שתי אחיות יהודיות אשר נמלטו מסלוניקי ועשו את דרכן למטה הכללי בנרידה (HQ Neraida), שם חיפשו מקלט. ראו: *Greek Assignments, SOE 1943-1948*, UNSCOB, Athens 1992, p. 75ff. הוא ציין כי יהודים אחרים שימשו כמתרגמים.

¹⁰ כך סיפרה לי ג'ודית המפרי (Judith Humphrey) בהסתמך על עדותו של יוסף כהן ב'יד ושם' משנת 1967. נראה כי שתי אחיות יהודיות שימשו כבלדריות בחאניה (Hania).

במסגרת הארגונים EAM-ELAS לפיתוח הקהילות ההרריות הנחשלות. נשים רבות מתוך אלפי הנשים שנמלטו להרים שירתו כאחיות והסיפורים על אודותיהן הפכו לאגדה.¹¹ רק כשסיפורים אלה ילוקטו ויסווגו תתבהר התמונה המלאה על חלקם של היהודים בתנועת ההתנגדות ובמחתרת היוונית. כך ניטיב להבין את תהליכי ההתנגדות במלחמת העולם השנייה.

אולם בניגוד למציאות הפוליטית והצבאית שנחשפה במחקר לאחרונה אין למחתרת מקום נרחב בזיכרון הקולקטיבי היהודי, גם לאחר שנים רבות. יהודים צעירים ביוון ויהודים מחוץ ליוון מצפים למחקר ציבורי וגלוי של הנושא. סיפורי גבורה רבים בקרב היהודים, שהם למעשה סיפוריהם של אלה שניצלו, משתייכים לשיח היווני שכותרתו 'חירות או מוות'. אולם יהודים רבים מתו בהרים ובערים בשנים 1943-1944 על מזבח אזרחותם היוונית. למרבה הצער, הממשלה היוונית שלאחר המלחמה העדיפה לרדוף את אלו שהיו בהרים, ויהודים רבים אכן סבלו מכך. ייתכן שיש בניסיון זה כדי להסביר את שתיקת ניצולי המלחמה סביב הנושא.

ספר זה פותח אשנב ראשון להבנת סיפור ההתנגדות וההשתתפות במחתרת של יהודי יוון; מחקר נוסף ישלים את התמונה ויאפשר לשלב אותה בסיפור הכללי של תולדות יוון במלחמת העולם השנייה.¹² הסיפורים המסופרים כאן ידגישו את חלקם של היהודים במחתרת כמנהיגים בשדה הקרב או כממלאי תפקידים במרחבים העירוניים. נגלה נשים וגברים שסיפורם טרם סופר או שהוא נקבר בפרסומים מעורפלים ובארכיונים נשכחים. תקוותי היא שכאשר סיפורים האלו יצאו לאור זיכרונות נוספים יוצצו ואפשר יהיה לצייר תמונה מאוזנת יותר מזו שבידינו כעת: של הגבורה ביוון בכלל וגבורת היהודים בפרט.

11 השוו לדברי חיים פוליטיס (Haim Politis) בספרה של נוביץ'

עמ' 71. ראו סיפור דומה בהמשך המחקר הנוכחי.

12 בומן, היגון והגבורה.